

ՄԻՔԱՅԵԼ ՄԱԼԽԱՍՅԱՆ

ԵՊՀ

ԺԶ. ԴԱՐԻ ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՅՆԵՐԻ
ՄԻՏՈՒՄԵՐՆ ՈՒ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

ԺԶ. դարասկզբին Սեֆյան Պարսկաստանի նվաճողական քաղա-
կական պատերազմների ընթացքում ռազմադաշտի վերածված Հայաս-
տանը եւ հարեւան հայաբնակ շրջանները սոսկալի կորուստներ են կրել
ռազմական գործողություններից եւ դրանց հետեւանքներից: Ինչպես
հաշվարկել է Խ. Թոլոլյանը, մի քանի հարյուր հազար հայ խաղաղ բնա-
կիչներ են մահացել, զգալի թվով փախստականներ էլ տեղափոխվել են
Օսմանյան կայսրության արեւմտյան շրջաններ (Պոլսոս, Քյոթհահա,
Զմյոռնիա, Կոստանդնուպոլիս) եւ Եվրոպա¹: Ժողովրդագրական գոր-
ծընթացները Հայաստանում ԺԶ. դարում աչքի են ընկնում մի շարք
առանձնահատկություններով՝ հայ բնակչության զանգվածային տեղա-
հանումներ, հաճախակի կրկնվող սով եւ ժանտախտ, օտար էթնիկական
տարրի (մասնավորապես՝ քրդերի) ներթափանցում, մանկահավաքչու-
թյուն, կրոնական հալածանքներ եւ այլն, որոնց անդրադառնալուց առաջ
հարկավոր է պարզել դրանք պայմանավորող գործոնները:

Հայաստանի բնակչության թիվը մոնղոլական արշավանքների նախօր-
յակին, ըստ Թ. Հակոբյանի հաշվարկների², չուրջ 5 մլն է եղել, որից մոտ
4,5 մլն՝ գյուղական, 0,5 մլն՝ քաղաքային: Մոնղոլական տիրապետության
շրջանից Հայաստան մուտք գործած քոչվորական տնտեսավարման ձեւը
զգալի հարված է հասցրել տեղաբնիկ նստակյաց հասարակության ավան-
դական հողատիրության համակարգին եւ երկրագործական մշակույթին՝
արտագաղթի հսկայական ալիքի պատճառ դառնալով: ԺԴ. դարի վերջին

¹ Shtu Kh. Tololyan, Armenian Diaspora, in Encyclopedia of Diasporas: Immigrant and Refugee Cultures Around the World, Editors: M. Ember, C. Ember, I. Skoggard, Springer Science+Business Media Inc., 2005, էջ 39.

² Shtu Թ. Հակոբյան, Հայաստանի պատմական աշխարհագրություն (ուրվագծեր), Երևան, 2007, էջ 361:

Հայաստանի բազմաթիվ բնակավայրեր ենթարկվել են Լենկ Թեմուրի արշավանքներին, որոնք տասնյակ հազարավոր մարդկանց կյանք են խլել: Չնայած տեղի ունեցող ոչ նպաստավոր էթնոգործընթացներին՝ Հայերը շարունակել են կազմել բնակչության գերակշիռ մեծամասնությունը: Անգամ թուրք հեղինակ Ջ. Տոգանը «Ներածություն թուրքերի պատմության» աշխատության մեջ գրում է. «Մեծ Հայք կոչված Արեւելյան Անատոլիայում հայերը XIII-XIV դարերում կազմում էին բնակչության մեծամասնությունը»³: Ժե. դարում՝ թուրքմենական ցեղերի տիրապետության շրջանում, կարակոյունլուների եւ ակկոյունլուների միջեւ մրցակցության պայմաններում տեղի են ունեցել հայ բնակչության բռնագաղթեր, հայություն տարբեր գանգվածներ բռնել են արտագաղթի ուղին:

Հայկական պետականության եւ պաշտոնական-պետական վիճակագրության բացակայության պայմաններում հնարավոր է հստակորեն հաշվարկել Հայաստանի բնակչության թիվը ԺՋ. դարում կամ դրան նախորդող ժամանակահատվածում: Սկզբնաղբյուրների տեղեկություններից ելնելով՝ Մ. Ջուլալյանն իրավացիորեն գտնում է, որ հիշյալ ժամանակահատվածում Հայաստանի բնակչության մեծամասնությունը շարունակում էին մնալ գյուղացիները⁴: Նման պարագայում անհրաժեշտ է դիտարկել այն հնարավորությունները, որոնցով ավանդական (մինչարդյունաբերական) վերարտադրության պայմաններում, ինչը բնորոշ էր ուշմիջնադարյան Հայաստանին, կարող էր պայմանավորվել բնակչության թվի աճի դինամիկան: Նախեւառաջ պետք է նշել, որ բնական ռեսուրսների քանակի եւ տեղաբաշխման, հողային պաշարների եւ դրանց տնտեսական կարգավիճակի կայունությունը հանգեցնում են նրան, որ ավանդական վերարտադրության պայմաններում բնակչության թվի աճ է գրանցվում: Հակառակն է լինում այն ժամանակ, երբ արտադրության (արհեստագործական կամ գյուղատնտեսական) կտրուկ աճ է գրանցվում, ավելանում է աշխատանքի պահանջարկը, հետեւաբար՝ աշխատատեղերը, եւ գրանցվում է եկամուտների աճ: Բնակչության թվի կտրուկ նվազման պատճառ կարող էր լինել համաճարակը, օրինակ՝ ժանտախտը: Եվրոպայի ժողովրդագրական զարգացման ուշմիջնադարյան եւ նոր դարերի վաղ շրջանը դիտարկելիս աչքի են զարնում բնակչության տեղաբաշխման միտումների հետեւյալ տարբերությունները. Հոլանդիայի հողային ռեսուրսների կայունության

³ Z. Toğan, Umumi Türk tarihine giriş, Ankara, 1946, s. 197 (հղումը տե՛ս Մ. Ջուլալյան, Հայոց պատմության խեղաթյուրումը արդի թուրք պատմագրության մեջ (հին եւ միջին դարեր), Երևան, 1995, էջ 104):

⁴ Տե՛ս Մ. Зулалян, Армения в первой половине XVI в., Москва, 1971, էջ 34.

պատճառով բնակչության թիվը չնչին աճ է գրանցել, իսկ Արեւելյան Եվրոպայում՝ Վիսլայից մինչեւ Ուրալյան լեռներ, քառապատկվել է, քանի որ յուրացվել են գյուղատնտեսական նոր տարածքներ⁵:

Հայաստանի տարածքում երկրագործական նոր հողահանդակների յուրացման հնարավորությունները սահմանափակ էին, քանի որ հողագործական աշխատանքների համար պիտանի հողերի (դաշտերի) գերակշիռ մեծամասնությունը հարյուրամյակներ եւ նույնիսկ հազարամյակներ շարունակ յուրացված էին, ուստի բնակչության կտրուկ աճ դժվար էր պատկերացնել: Նման պայմաններում գյուղատնտեսական աշխատանքների հաճախակի խաթարումն ու գյուղատնտեսական արտադրանքի կրճատումը, ինչպես նաեւ առեւտրի՝ առնվազն տեղային սահմանափակումները, որոնք անխուսափելի էին պատերազմների պատճառով, կարող էին հանգեցնել բնակչության թվի նվազման: Այս համատեքստում տեղին է Իսլանդիայի օրինակը, որի բնակչության թվի կրկնակի նվազման պատճառը արդյունաբերացման նախաշեմին՝ ԺԹ. դարում գյուղատնտեսության թուլլ համակարգի վրա բնակչության մեծ թվի գերբեռնումն էր:

Այսպիսով, ռեսուրսների ծավալի անփոփոխ լինելը եւ որոշակի շրջաբաժանումը հանգեցնում են գյուղական բնակչության թվի կայունության, իսկ նոր ռեսուրսների ստեղծումը (նոր հողերի յուրացում, արդյունաբերության զարգացում, առեւտրի ընդլայնում) նպաստում է բնակչության թվի արագ աճին: Համաճարակներն ու սպառողական մեծ բեռը շրջակա միջավայրի վրա առաջացնում են ժողովրդագրական ճգնաժամեր: Ընդ որում՝ միջավայրի, կյանքի պայմանների եւ սոցիալական կառուցվածքի առանձնահատկությունները կարող են ապահովել բնակչության թվի երկարատեւ աճ կամ ընդհակառակը⁶: Հատկանշական է, որ, ըստ Ի. Պետրուշեւսկու՝ ԺԶ. դարում Արեւելյան Հայաստանում դեռեւս պահպանվել էր երկրագործ գյուղական համայնքների կայունությունը⁷: Էլ ավելի կարեւոր է ընտանիքի ավանդական մոդելի պահպանումը: Սակայն երկարաժամկետ գործընթացներն ապահովող գործոնների կողքին առկա են նաեւ ժողովրդագրական փոփոխությունները սահմանափակող գործոնների համակարգեր՝ տարածքը եւ ազատ հողերի առկայությունը, սննդամթերքի արտադրությունը եւ սննդի ռեժիմը, համաճարակային իրավիճակը⁸, որոնք ավելի արագ կարող են փոփոխվել: Բնական պայմաններում այս

⁵ Стів М. Бачи, Демографическая история Европы (II тысячелетие), СПб., 2010, էջ 8-9.

⁶ Стів անդ, էջ 9:

⁷ Стів И. Петрушевский, Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI - начале XIX вв., Ленинград, 1949, էջ 73.

⁸ Стів М. Бачи, նշվ. աշխ., էջ 10, 12.

գործոնները դանդաղ են փոխվում, սակայն ռազմաքաղաքական իրավիճակը եւ ժողովրդագրական քաղաքականությունը կարող են կտրուկ փոփոխություններ բերել տվյալ տարածքի բնակչության, երբեմն՝ կոնկրետ էթնիկական հանրության ժողովրդագրական համակարգի բաղադրիչների՝ ամուսնության, ծնելիության, մահացության, մոբիլության եւ միգրացիայի վրա: Այստեղ ավելորդ չի լինի նշել, որ Արեւմտյան Հայաստանում հայերի շրջանում ծնելիության գործակիցը շարունակել է բարձր լինել անգամ Օսմանյան կայսրության տիրապետության պայմաններում, քանի որ երկարատեւ աճ ապահովող գործոններից մեկի՝ սոցիալական կառուցվածքի տեսանկյունից անփոփոխ է մնացել նահապետական ընտանիքը: Սակայն գյուղատնտեսության զարգացման ցածր տեմպերը եւ հետեւաբար ռեսուրսների ծավալի ցածր աճը ծնելիության բարձր տեմպերի պահպանման պայմաններում հանգեցրել են արդեն ԺԹ. դարում բնակչության թվի աճի դանդաղեցման՝ միայն արտագաղթի հաշվին: Փաստորեն, ժողովրդագրական համակարգի բաղադրիչներից լուրջ փոփոխության է ենթարկվել միայն միգրացիան, որը պայմանավորել է նաեւ մոբիլության տեղային փոփոխություններ, իսկ մյուս բաղադրիչներից ամուսնությունը եւ ծնելիությունը լուրջ փոփոխություններ չեն կրել ռեսուրսների հարաբերական կայունության եւ ավանդական ընտանիքի շնորհիվ:

Ծնելիության մակարդակի մասին պատկերացում կազմելու համար փորձել ենք հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններից դուրս բերել ընտանիքի անդամների թիվը: Հաշվարկի համար դիտարկել ենք ԺԶ. դարում ընդօրինակված ձեռագրերի հիշատակարաններ Սողբից, Սանահինից, Համզենից, Թոխաթից, Գավառից (Խաչքար), Կեղիից եւ այլ բնակավայրերից: Դրանցում ներկայացված են ընտանիքի՝ համապատասխանաբար 7⁹, 10¹⁰, 7¹¹, 9¹², 6¹³, 6¹⁴ եւ 8¹⁵ անդամ: Միջին գործակիցը ստացվում է 7.6¹⁶: Ժողովրդագրական իմաստով հետաքրքիր է հեղինակների կամ

⁹ Տե՛ս Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Վրաստանի կենտրոնական պատմական արխիվի, կազմեց՝ Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, ԲՄ, թ. 4, 1958, էջ 384-385:

¹⁰ Տե՛ս անդ, էջ 387:

¹¹ Տե՛ս «Հայերեն ձեռագրեր Հյուսիսային Ամերիկայում», կազմեց՝ Զ. Արզումանյան, ԲՄ, թ. 11, 1973, էջ 385-387:

¹² Տե՛ս Բ. Ուլուբաբյան, Խաչենի իշխանությունը X-XVI դարերում, Երեւան, 1975, էջ 349-353:

¹³ Տե՛ս ԴՀՎ, պր. IV, կազմեց՝ Ս. Բարխուդարյան, 1982, էջ 108:

¹⁴ Տե՛ս «Մանր ժամանակագրություններ» (XIII-XVIII դդ.), կազմեց՝ Վ. Հակոբյան, հ. 1, Երեւան, 1951, էջ 246:

¹⁵ Տե՛ս անդ, էջ 159:

¹⁶ Համոզված ենք, որ ընտանիքի միջին մեծության գործակիցը հնարավոր կլինե՛ր ավելի հստակ հաշվարկել, եթե հրատարակված լինե՛ին ԺԶ. դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանները:

գրիչների կողմից անձնապես իրենց առնչվող տեղեկությունների շարադրումը: Այսպես, Անդրեաս ժամանակագիրը հաղորդում է, որ իր եղբայրներից մեկը մահացել է 14 տարեկանում, իսկ ինքը ծնվել է 1541 թ.¹⁷, ամուսնացել 20 տարեկանում եւ 22-ում որդի ունեցել , ով մահացել է 1579 թ.¹⁸ 16 տարեկանում, իսկ մինչ այդ՝ 1569 թ., մահացել է 4 տարին դեռ չբոլորած դուստրը, եւ ծնվել է եւս մեկ որդի¹⁹, որը մահացել է 1585 թ.¹⁹: Նա 2 որդիներ է ունեցել նաեւ 39 եւ 43 տարեկանում, եւս մեկ դուստր՝ 46 տարեկանում²⁰: Այսպիսով, գրիչը 6 զավակ է ունեցել, որոնցից 3-ը բավականին վաղ են մահացել, բայց նա շարունակել է զավակներ ունենալ անգամ բավականին պատկառելի տարիքում: Սա նշանակում է, որ ծնելիություն մակարդակը շարունակում էր զգալիորեն բարձր լինել, սակայն բարձր էր նաեւ մահացությունից, որն առանձնակիորեն արտահայտվում էր մահուկ եւ պատանի տարիքային խմբերում:

Այսպիսով, ԺԶ. դարի սկզբին Հայաստանում ռազմաքաղաքական իրադրությունը պայմաններում տեղի ունեցող ժողովրդագրական գործընթացների վրա ազդող գործոններն էին մի կողմից կյանքի վատթարացող պայմանները եւ միաժամանակ ամուր ներէթնիկ սոցիալական կառուցվածքը, մյուս կողմից՝ տարածքի յուրացվածության բարձր աստիճանը (ազատ հողերի սակավությունը), սննդամթերքի արտադրության խաթարումները (պատերազմական իրավիճակի պատճառով երկրագործական աշխատանքներն ընդմիջվում էին, իսկ անասունների թալանը սովորական բնույթ էր կրում) եւ հաճախ կրկնվող համաճարակները (հատկապես՝ ժանտախտը):

Թուրք-պարսկական պատերազմական գործողությունների ընթացքում սովորական բնույթ էին կրում տարբեր բնակավայրերի ավերածությունները եւ թալանը, որոնք, փաստորեն, խաթարում էին սննդի արտադրության ցիկլի բնականոն ընթացքը: Օսմանյան կայսրության ամրապնդման գրավականներից էր նորանվաճ հողերում տեղաբնիկների զանգվածային բռնագաղթը (այուրգյուն) եւ թյուրքական տարրի բնակեցումը, որի առաջին օրինակներն ի հայտ են եկել դեռեւս Օրհան Ա.-ի (1326-1362) ժամանակներում²¹: Սեֆյանների կողմից Հայաստանի նվաճման, այնուհետեւ հատկապես Թուրք-պարսկական պատերազմների ժամանակ Հայաստանից

¹⁷ Տե՛ս «Մանր ժամանակագրություններ», հ. 1, էջ 157:

¹⁸ Տե՛ս անդ, էջ 158:

¹⁹ Տե՛ս անդ, էջ 159:

²⁰ Տե՛ս անդ:

²¹ Տե՛ս Ա. Շաքարյան, Բռնագաղթն ու մանկահավաքը որպէս Օսմանյան կայսրությունում ժողովրդագրական վերադասավորման միջոցներ, ՄԱ, հ. 2, 2005, էջ 59-62:

Հարյուր Հազարավոր Հայեր գերեվարման են ենթարկվել, որոնց մի մասը վերաբնակեցվել է, մյուս մասը՝ ստրկության վաճառվել²²: Նմանօրինակ քաղաքականության հետեւանքները տեսնելու համար ստորեւ ներայացնում ենք պատերազմական գործողությունների ժամանակ այն իրադարձությունները, որոնք ուղղակիորեն կամ անուղղակիորեն արտացոլվել են ժողովրդագրական գործընթացների համատեքստում:

Հակոբ Կարնեցու «Ժամանակագրության» (ԺԷ. դար) համաձայն՝ 1501 թ. Սեֆյան չահ Իսմայիլ Ա.-ն (1501-1524) «...առաքեաց զօրս բազումս երկիրս Հայոց՝ գերեաց. աւերեաց եւ ասպատակեաց բազում գիւղք եւ գաւառք»՝ հասնելով մինչեւ Խաղտյաց (Բաբերդի) գավառ²³: Դեպքերին ժամանակակից կամախեցի Վրթանես գրիչը նույն իրադարձությունների առնչությամբ 1501 թ. գրում է, որ Սեֆյանների ասպատակությունների պատճառով իր գավառակիցների հետ ստիպված է եղել հեռանալ Հայրենի հողից²⁴: Մեկ այլ սկզբնաղբյուրի համաձայն՝ 1501 թ. Սեֆյանների ներխուժման արդյունքում Երզնկայից մեծ թվով հայեր փախել են դեպի արեւմուտք²⁵: 1504 թ. Սանահնում ընդօրինակված Ավետարանի հիշատակարանում խոսվում է Սեֆյանների նորահաստատ տիրապետության խիստ հարկապահանջության պատճառով վանքի հոգեւոր սպասավոր Խաչատուր քահանայի սպանության եւ տեղի հայության՝ դեպի հյուսիս՝ «ընդ իշխանութիւն Վրաց» փախուստի մասին²⁶: Փաստորեն, Սեֆյանների նվաճողական գործողություններն արտագաղթի պատճառ են դարձել: Գուգարքում քանիցս հանդիպում են պատերազմում զոհվածների մասին վիմագիր տեղեկություններ, ինչպես օրինակ, Սանահնի գավթի 1506 թ. տապանաքարի արձանագրությունը, որտեղ նշվում է հոր եւ երկու որդիների մահը «ի պատերազմի»²⁷:

Հետաքրքիր կերպով էին դասավորվում իրադարձությունները Վանա լճի ավազանում, որտեղ Սեֆյան բանակը բախվեց քրդական ցեղախմբերի հետ: 1501 թ. Քաջբերունիքում (Արճեշում) նկարագրվող դեպքերի մասին ժամանակակից Բարսեղ Արճիշեցին նշում է, որ քաղաքի բնակչությունը քրիստոնյաներ են, որոնք օտար նվաճողների ծանր հարկապահանջության

²² Տէն Ա. Խառատյան, Կոստանդնուպոլսի հայ գաղթօջախը (XV-XVII դարեր), Երեւան, 2007, էջ 331:

²³ Տէն «Մանր ժամանակագրություններ», հ. 1, էջ 239:

²⁴ Տէն Մ. Зулалян, Армения в первой половине XVI в., էջ 62.

²⁵ Տէն «Մանր ժամանակագրություններ», հ. 1, էջ 130:

²⁶ Տէն «Հայերեն ձեռագրեր Հյուսիսային Ամերիկայում», էջ 387-389:

²⁷ Տէն ԴՀՎ, պր. IX, կազմեցին՝ Ս. Բարխուդարյան, Կ. Ղաֆադարյան, Ս. Սաղումյան, 2012, էջ 48:

պատճառով ընտանիքներով 3 ամսով հեռացել են Վան, Ոստան, Արծկե եւ Բաղեշ²⁸: 1501 թ. Բաղեշի քրդերը գրավել են Արծկեն եւ այրել ու ավերել նորաշեն տները²⁹: Այս գործողությունների պատճառով 1502 թ. Հայ բնակչությունը մի քանի ամսով փախուստի է դիմել Արճեշից: Բախումներն ուղեկցվել են նաեւ Հայ բնակչության պարենամթերքի թալանով, օրինակ՝ 1503 թ. Սեւանի բերդի (Արճակ լճից հարավ-արեւելք) քրդերը Արճեշը թալանել եւ 1210 բեռ Հայ են տարել³⁰: Սեֆյանները շուտով անցել են պատասխան գործողությունների, եկել Արճեշի գավառ, հայերից բռնի կերպով ծանր հարկեր հավաքել, «յեւանեւն բազում կին եւ հարսն գերի վերուցին»՝ գերեվարելով 400 պատանի եւ 1000 տավար³¹: Նման գործողություններն սկսում են սովորական բնույթ կրել: 1504 թ. Տարոնի դաշտում գտնվող քրդական եւ թուրքական 500 ձիավորներ ներխուժել են Քաջբերունիք եւ տարել Արճեշի ու գյուղերի բոլոր անասունները³²:

Սեֆյանները կարճ ժամանակով կարողացան նվաճել ամբողջ Հայաստանը, սակայն 1514 թ. Չալդրանի ճակատամարտում Սեֆյաններին պարտության մատնելուց հետո օսմանյան սուլթան Սելիմ Ա. Ահեղը (1512-1520) 1515 թ. գրավել է Կամախը³³, 1516 թ.՝ Ամիդը, եւ Հայաստանի զգալի մասն անցել է Օսմանյան կայսրության տիրապետության տակ: 1510-ական թթ. երկրորդ կեսին եւ 1520-ական թթ. Հայաստանի տարածքում հարաբերական անդորր է տիրել, խոշորամասշտաբ ռազմական բախումներ չեն հիշատակվում, սակայն իրավիճակը փոխվում է 1530-ական թթ.: 1530 թ. ձեռագրի մի հիշատակարանում ասվում է, որ Արծկեից մինչեւ Թավրիզ մեծ վրդովման պատճառով «մեք լուեալ փախստական եղաք եւ յաշխարհէ յաշխարհ չըջեցաք»³⁴: Դեպքերին ժամանակակից Հովհաննես Արճիշեցու (ԺԶ. դար) տարեգրության համաձայն՝ 1531-1532 թթ. պարսից շահի դեմ ապստամբած եւ Օսմանյան կայսրության կողմն անցած Թավրիզի բեկլարբեկ Ուլամայի գործողությունների արդյունքում Բաղեշի քուրդ ամիրա Շարաֆը դիմում է պարսից շահին եւ ապաստա-

²⁸ Տե՛ս «Մանր ժամանակագրություններ», հ. 1, էջ 127:

²⁹ Տե՛ս անդ, էջ 130:

³⁰ Տե՛ս անդ, էջ 127:

³¹ Տե՛ս անդ, էջ 127-128:

³² Տե՛ս անդ, էջ 128:

³³ Տե՛ս «Պատմություն Առաքել վարդապետի Դարիժեցոյ», Վաղարշապատ, 1896, գլ. ԾԱ, էջ 567, 582:

³⁴ Տե՛ս «Մանր ժամանակագրություններ» (XIII-XVIII դդ.), կազմեց՝ Վ. Հակոբյան, հ. 2, Երևան, 1956, էջ 232:

նուժ նրա մոտ, իսկ շահը շարժվում է Բաղեշ, Մուշ եւ Խլաթ³⁵ 1533 թ. գերեվարելով Խլաթի բնակչության մի մասը³⁶: Ուլամայի զորքերը Ամյուկ գավառի Ալյուր գյուղում «գերի արարին շատ հայ ու տաճկով ի ձեռն անկալ»³⁷: Հեղինակը հետո ներկայացնում է, որ լուրեր տարածվեցին, թե Ուլաման պետք է արշավեր Բերկրիի եւ Արճեշի բնակչությանը գերելու, եւ ինքն ու տեղի մնացյալ ժողովուրդը կարճ ժամանակով տեղափոխվել եւ ամրացել են Հերիձորում (Զարիշատ) եւ Ալադաղում (Ծաղկանց լեռներ), «եւ Աստուած խնայեաց զքրիստոնեայքն»³⁸:

1531-1535 թթ. պարսից բանակը ռազմակալեց Վանի նահանգը, ավերեց ու կրակի մատնեց Վանը, Ոստանը, Արձկեն: Ժամանակակից հեղինակներն այս իրադարձություններն անվանել են «Վանի աղետ»³⁹: Հովհաննես Արճիշեցին գրում է, որ շահական բանակը 1533 թ. Վանը Ուլամայից գրավելիս 300 մարդու սրի է քաշել, այդ թվում՝ մի աբեղայի, այնուհետեւ «հեծեալքն ցուրեալ ի չորս դիմաց աւերեցին եւ անմարդանակ արարին զՎանայ երկիրն, զՈստանայ եւ զԱմկուն, եւ զինչ մարդ որ ի ձեռքն անկանէր այնչափ տանջէին... եւ սաստկացաւ պատուհասն, որ եւ զհրաշալի վանօրայքն եւ զեկեղեցիքն քակեցին...»⁴⁰: Հեղինակն այնուհետեւ ներկայացնում է, որ շահ Թահմասպ Ա.-ն (1524-1576) Ամիրա բեկին հանձնարարել է Վանի բերդից իջած մարդկանց Մահմտանք (Խոշաբ) տանել, իսկ հաջորդ օրը իջածներին սրի են քաշել⁴¹: Գաղթի ճանապարհին՝ Վարազա լեռան ստորոտին, սաստիկ ձնաբուք է սկսվել, եւ 600 մարդ զոհ է գնացել ցրտին: Տեղ հասածները եւս մահացել են, օրինակ՝ Մահմտանքի մեկ գյուղում 80 վանեցի է մահացել: Ռազմական գործողությունների, սովի եւ ծարավի պատճառով Վան քաղաքում եւ նրա շրջակայքում 15 հազար մարդ է մահացել⁴²: Հեղինակը նույնիսկ թվարկում է զոհվածների անուններ, այդ թվում՝ իր հորաքրոջը, որ հարեւան 20 ընտանիքների հետ բերդն է բարձրացել, եւ նրանցից որեւէ մեկը ողջ չի մնացել⁴³: Վանում ընդօրինակված ձեռագրի մի հիշատակարանում եւս ասվում է, որ 1534 թ. «սպանին բազում քրիստոնեայս եւ զոմանս գերի վարեցին»,

³⁵ Տե՛ս անդ, էջ 227:

³⁶ Տե՛ս անդ, էջ 228:

³⁷ Անդ:

³⁸ Անդ:

³⁹ Տե՛ս Հայոց պատմություն, հ. II, գ. II, Երևան, 2014, էջ 626:

⁴⁰ Տե՛ս «Մանր ժամանակագրություններ», հ. 2, էջ 229:

⁴¹ Տե՛ս անդ, էջ 229-230:

⁴² Տե՛ս անդ, էջ 230:

⁴³ Տե՛ս անդ, էջ 231:

զոհվեց 15 հազար մարդ⁴⁴։ Նույն թվականի մեկ այլ հիշատակարանում 4 ամսվա կտրվածքով բերված է զոհերի՝ 16 հազար թիվը⁴⁵։ Ըստ Վ. Բայբուրդյանի՝ Թահմասպ Ա.-ն Պարսկաստանի եւ Օսմանյան կայսրության միջեւ «մեռյալ տարածություն» ստեղծելու նպատակով բռնի տեղահանության էր ենթարկում սահմանամերձ շրջանների հայ բնակչությանը՝ վերաբնակեցնելով նրանց իր պետության ներքին շրջաններում⁴⁶։

Հովհաննես Արճիշեցու վկայությունները ցույց են տալիս, որ Վանի բնակչության մի մասը հետագայում եւս պարբերական տեղաշարժեր է կատարել, մասնավորապես, երբ օսմանյան բանակը վերստին մտել է բերդ ու նորից որոշել թողնել այն, բնակիչների մի մասը գնացել է Մոկս, «եւ եկեալ շահն ի Վան, եւ տեսաւ զբերդն անմարդաբնակ եւ զքաղաքն աւերեալ...»⁴⁷։ Ավելի առաջ շարժվելով՝ տեղեկանում է, որ օսմանյան բանակը նորից է ընդառաջ գալիս, «զԱրճիշու բերդի թուանգչիքն հաներ ու զժողովուրդն սուրգուն արեր մինչեւ յԱրծկէ»։ Հետաքրքիր է, որ մատենագիրը նշում է, թե Վանի Իբրահիմ փաշան, քաղաք վերադառնալով, «դարձեալ քրիստոնէութիւն արար էր օրհնեալ փաշէն ու զամէն ազատ արար, որ եկին յաշխարհն իւրեանց»։ Շահն այդ ժամանակ թալանել է Արծկեից հյուսիս ընկած Սարուսուն (Սարըսու) գավառը, Խլաթը, Մուշը, Ոստանը⁴⁸։

1536-1543 թթ. թուրք-պարսկական ճակատում հարաբերական անդորր է տիրել, եւ Արեւմտյան Հայաստանում Օսմանյան կայսրությունն անցել է իր վարչամեքենայի ամրապնդմանը։ 1540 թ. Օսմանյան կայսրությունը էրզրումի նահանգում աշխարհագիր է անցկացրել, կազմվել են դավթարներ, կանուն-նամեններ, եւ վերջնականապես անցում է կատարվել օսմանյան կառավարման համակարգին եւ հողատիրությանը⁴⁹։

Ակզնաղբյուրներում բազմիցս հիշատակվում է 1548 թ. շահ Թահմասպ Ա.-ի կողմից Արեւմտյան Հայաստանի ուղղությամբ ավերիչ արշավանքի մասին։ Այսպես, 1548 թ. շահը, ի պատասխան օսմանյան բանակի՝ Թավրիզ արշավանքին, ավերածության ենթարկեց Խնուսը (2 անգամ), Բասենը, Էրզրումը, Կեղին, Դերջանը, Բաբերդը, Երզնկան, Սպերը, Բիթ-

⁴⁴ Տե՛ս անդ, էջ 233։

⁴⁵ Տե՛ս անդ։

⁴⁶ Տե՛ս Վ. Բայբուրդյան, Իրանի հայ համայնքը. արդի հիմնախնդիրներ, Երևան, 2013, էջ 17-18։

⁴⁷ Տե՛ս «Մանր ժամանակագրություններ», հ. 2, էջ 231։

⁴⁸ Տե՛ս անդ։

⁴⁹ Տե՛ս Մ. Сванидзе, Первый поход Сулеймана I против Ирана 1533-1535 гг. и создание Эрзурумского пашаляка, «Թուրքագիտական եւ օսմանագիտական հետազոտություններ», հ. 5, Երևան, 2008, էջ 35-36։

լիսը⁵⁰: Թուրք պատմագիր Սուլաք Զադեն 1549-1550 թթ. պատերազմական գործողությունները նկարագրելիս նշում է, որ ամեն անգամ, երբ օսմանյան զորքերը նահանջում էին, Թահմասպ Ա.-ն «հարձակվում էր սահմանամերձ շրջանի բնակիչների ու ռայանների վրա եւ մոտակա բերդերի էմիրներից վրեժխնդիր լինում», ինչպես արեցին իսլամում եւ Արճեշում⁵¹: Իսլամ գյուղաքաղաքը 1549 թ. Թահմասպ Ա.-ի ավերումից հետո նախկին մեծության չի հասել⁵²: Ներսես Վարագեցի գրիչը ներկայացնում է 1548-1549 թթ. պատերազմական գործողությունների ժամանակ օսմանյան բանակի կողմից Վանի գյուղերի ու քաղաքների հրդեհումն ու հայ բնակչությանը բերդի շինարարություն եւ զորքի պարենավորման կարիքներին ծառայեցնելը⁵³: Այդուհանդերձ, 1550 թ. Թահմասպ Ա.-ն գրավել է Վանը, Արարատյան կուսակալությունը, էրզրումի նահանգը, հասել Երզնկա ու շատ հայերի գերեվարել⁵⁴: Դեպքերին ժամանակակից գրիչը հիշատակարանում վկայում է, որ 1552 թ. շահ Թահմասպը «պաշարեաց զծովն բոլոր՝ զՎասպուրականն եւ զՌշտունիքն, զԲաղէշ եւ զՏարօնն, զԻսլամ եւ զԲզնունիքն, զՔաջբերունին եւ զՏարբերունին, զԽընուս, մինչ ի Յարզըռում, զԱղբակ եւ զՄահմուտանք...: Զբնակութիւն տեղոյն այնոցիկ քանդեցին, ակերեցին եւ հրմնայատակ արարին...: ...Եւ գնացեալ ոմն ի Հոռմաց տունն եւ ոմն ի Քուրդուստունն, ոմն ի Թուրքատան եւ ոմն ի Գուրջըստուն: Եւ մնաց երկիրն այն հոպանացեալ եւ անբնակ ի մարդկանէ րաւի մի քոլոր (ընդգծումը մերն է - Մ.Մ.): ...Եւ մեք միաբանաւ ընդ բազմացն փախուցեալ եւ ազատեցաք... եւ եկեալ Վերին Գեղամայ դարիպ եւ աւտարական. եւ հասաք շրջագայութեամբ ի յաստուածապահ յամուրն Ծար»⁵⁵:

Փաստորեն, նմանօրինակ արչավանքները հանգեցրել են ոչ միայն Հայաստանից տարբեր ուղղություններով արտագաղթի, այլեւ ներքին միգրացիայի՝ դեպի Հայաստանի հարաբերականորեն ապահով վայրեր,

⁵⁰ Տե՛ս «Մանր ժամանակագրություններ», հ. 1, էջ 171-172, հ. 2, էջ 266-267, 355, 393, 518. **Առաքել Դավթիթեցի**, գլ. ԾԶ., էջ 630: Նշվածներից միայն մեկ տեղում է հիշատակվում Բիթլիսը (տե՛ս «Մանր ժամանակագրություններ», հ. 1, էջ 171-172):

⁵¹ Տե՛ս «Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի եւ Ադրբեյջանի մյուս ժողովուրդների մասին», հ. Բ, կազմեց՝ Ա. Սաֆրաստյանը, Երևան, 1964, էջ 144:

⁵² Տե՛ս անդ., էջ 32-33:

⁵³ Տե՛ս ՄՄ, Հ^տ 6273, էջ 438-440 (տե՛ս Մ. Զուլալյան, Հայոց պատմության խեղաթյուրումը արդի թուրք պատմագրության մեջ, էջ 118):

⁵⁴ Տե՛ս Հ. Առաքելյան, Պարսկաստանի հայերը. նրանց անցեալը, ներկան եւ ապագան, մ. Ա., Վիեննա, 1911, էջ 24:

⁵⁵ ՄՄ, Հ^տ 6282, էջ 625ա-բ (տե՛ս Մանր ժամանակագրություններ, հ. 2, էջ 275):

ինչպիսին շատ հաճախ հանդիսացել է հայ մելիքական իշխանությունների գտնվող ծարր: Ուշագրավ է նաև, որ ներքին միգրացիան, ըստ այս հիշատակարանի եւ վերը քննարկված այլ օրինակների, հաճախ կրել է ժամանակավոր բնույթ: Հիշատակվում են ներքին միգրացիայի այլ օրինակներ եւս: Ըստ Նորատուզի Ս. Աստվածածին եկեղեցու արձանագրության՝ Գեղարքունիքի մելիքական 4 ընտանիքներից մեկը՝ Մելիք-Ազարյանները, այդտեղ են հաստատվել ԺԶ. դարի կեսերին՝ տեղափոխվելով Գանձակ (Քյոսամահմատ) գյուղից⁵⁶: Գյուղամիջուկ կան 1550 եւ 1553 թթ. թվագրվող ջուղայեցի ընտանիքի խաչքարեր⁵⁷, որոնք դաշտային հատվածներից լեռնային տեղանքում ընտանիքներով պատսպարումների լուռ վկաներն են: Հետաքրքիր է Սիսիանի Անգեղակոթ գյուղում 1549 թ. մի վիմագիր արձանագրություն, որտեղ պատմվում է 4 եղբայրների կողմից իրենց հոր տապանաքարի կանգնեցման մասին՝ նշելով, որ գյուղը 7 տարի ավերակ վիճակում է եղել⁵⁸: Այստեղ փաստվում է ռազմական գործողությունների տարածումը նույնիսկ լեռնային այս շրջանում:

Սեֆյանների ռազմարշավները եւ «մեռյալ տարածություն» ստեղծման քաղաքականությունը շարունակվել է նաեւ 1553 թ.: Այդ տարի Իգնատիոս գրիչը հաղորդում է, որ Թահմասպ Ա.-ն 3 տարի անընդմեջ ամայացրել է Քաջբերունիքը (Արճեշը) եւ Վանա լճի շրջակայքը, կոտորել բնակիչներին⁵⁹: Ժամանակակից հեղինակի հավաստմամբ՝ 1553 թ. չահը Կապանից մինչեւ Սիս բոլոր քրիստոնյաներին փախուստի է մատնել՝ սպանելով Արճեշի միաբաններին, կտրելով իւրաթի եւ Արծկեի այգիները, այրելով Տարոնի արտերը եւ Բասենը⁶⁰:

Օսմանյան կայսրությունը պատասխան գործողությունների է դիմել 1554 թ.: Նրանք գրավել են Արարատյան դաշտը, Նախիջևանը եւ Սյունիքը: Թուրք պատմիչ Փեչեկին նշում է, որ 1554 թ. Շորագյալում թուրքերը հիմնովին կործանել ու ավերել են բարեչեն գյուղերը, ապա նույնն արել Երեւանում եւ Նախիջևանում՝ ամայացնելով քաղաքներն ու գյուղերը⁶¹: Թուրք հեղինակի տեղեկությունները հաստատվում են նաեւ հայկական սկզբնաղբյուրներով, ընդ որում՝ ասվում է, որ 1554 թ. սուլթան

⁵⁶ Տե՛ս ԴՀՎ, պր. IV, էջ 11, 15:

⁵⁷ Տե՛ս անդ, էջ 23-24:

⁵⁸ Տե՛ս ԴՀՎ, պր. II, կազմեց՝ Ս. Բարխուդարյան, 1960, էջ 120:

⁵⁹ Տե՛ս Մ. Зулалян, նշվ. աշխ., էջ 81:

⁶⁰ Տե՛ս «Ժամանակագրություն» (XI-XVIII դդ.), տպագր. պատրաստեց՝ Ն. Պողարյան, ԲՄ, թ. 9, 1969, էջ 275:

⁶¹ Տե՛ս «Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի եւ Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին», հ. Ա., կազմեց՝ Ա. Սաֆրաստյանը, Երեւան, 1961, էջ 33:

Սուլեյման Ա.-ն (1520-1566) Սեֆյանների դեմ արշավանքի ժամանակ այրեց Նախիջևանը եւ ավերեց «բազում գաւառս ի հայոց»⁶², ինչպես նաեւ «զՅերեւան եւ զՆախչուան զամենայն գերի բերին»⁶³: Փեչեւին օսմանյան բանակի վայրագությունների ու երիտասարդների զանգվածային գերեվարման մասին հպարտորեն պատմում է. «Հաղթական բանակի սարսափից քաղաքներն ու գյուղերը, տներն ու բնակավայրերն այն աստիճան ամայացել, ավերվել եւ բուերի ու ագռավների բնակավայրեր էին դարձել, որ տեսնողին սարսափ էին պատճառում»⁶⁴:

Այսպիսով, 1548-1554 թթ. ռազմական գործողությունների անմիջական հետեւանքը դարձան Բարձր Հայքի, Տուրուբերանի, Վասպուրականի, Արարատյան դաշտի, Շիրակի, Սյունիքի, Նախիջևանի եւ հայկական այլ տարածքների ցանքատարածությունների մեծ մասի ոչնչացումն ու բնակչության սնանկացումը⁶⁵: Սա էլ իր հերթին նպաստում էր տեղաբնիկ բնակչության շրջանում ժողովրդագրական ճգնաժամի առաջացմանը: Առանձնակի բարձր է եղել մահացությունը գործակիցը, ինչն ապացուցվում է ոչ միայն մատենագրական տեղեկություններով, այլեւ հնագիտական նյութերով: Ուսումնասիրելով Արեւելյան Հայաստանի մի քանի շրջաններում (ՀՀ Սյունիքի, Վայոց ձորի, Գեղարքունիքի, Լոռու եւ Տավուշի մարզերում, ԼՂՀ-ում եւ Գանձակ-Գարդմանում) ԺԶ. դարի՝ միայն հստակ թվագրում ունեցող շուրջ 540 տապանազրերն ու խաչքար-մահարձանների վիմագրերը՝ հաշվարկի միջոցով դուրս ենք բերել ուշագրավ վիճակագրություն: Ըստ այդմ՝ մեր կողմից հաշվարկված 540 թվակիր տապանաքարերից եւ խաչքար-մահարձաններից 88-ը 1548-1554 թթ. են թվագրվում՝ վերաբերելով շուրջ 100 անձի⁶⁶: Փաստորեն, ստացված թիվն ընդհանուրի մեջ ավելի քան 16 %-ն է կազմում, ինչը ցույց է տալիս մահացության գործակցի՝ ակնհայտորեն բարձր լինելու փաստը:

⁶² «Ժամանակագրություն» (XI-XVIII դդ.), էջ 277:

⁶³ Տե՛ս «Մանր ժամանակագրություններ», հ. 1, էջ 157: Առաքել Դավրիժեցու հաղորդմամբ՝ 1554 թ. սուլթանը բազմաթիվ գերիներ է տարել միայն Նախիջևանից (տե՛ս Առաքել Դավրիժեցի, գլ. ԾԶ., էջ 630):

⁶⁴ Թուրքական աղբյուրներ, հ. Ա, էջ 33:

⁶⁵ Տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմություն, ՀԽՍՀ ԳԱ հրատ., հ. 4, Երևան, 1972, էջ 84:

⁶⁶ Հաշվարկի համար դիտարկված վիմագրերը տե՛ս ԴՀՎ, պր. II, էջ 120, 121, 122, 124, պր. III, էջ 17-19, 163, 178-179, 185, 186-190, 204-205, պր. IV, էջ 23-24, 52-63, 65, 80-82, 85-86, 90-91, 94-95, 98-100, 107, 113-115, 118, 130, 131-134, 137-141, 171-173, 178, 179-181, 192-193, 200, 206-207, 210-213, 215-220, 231-233, 236-241, 244-247, 248-250, 254-259, 269-275, 285, 294-295, 305-307, 309-310, 319-325, 329-332, 351-352, 356-359, 361, 364-367, 372-374, պր. V, էջ 95-96, 159, 220, 222, 233-237, 243, 244, 246, պր. IX, էջ 47-48, 221, 223, 296-297, 320-321, 323-328, 444-445:

1555 թ. մայիսի 29-ին կնքված Ամասիայի Հաշտության պայմանագրով Հայաստանը բաժանվեց Օսմանյան կայսրության եւ Սեֆյան Պարսկաստանի միջեւ: Պայմանագրով Կարսի շրջանը չեզոք գոտի էր դառնում երկու տերությունների միջեւ: Այդ գոտու սահմաններն արեւելքում հասնում էին մինչեւ Ախուրյան գետ, հարավում՝ Կաղզվանից հարավ, հյուսիսում՝ Զարիշատից հյուսիս (Չըլդըր լճից հարավ), արեւմուտքում՝ Օլթի գետից արեւելք⁶⁷: Չեզոք գոտու ստեղծումը կատարյալ արհավիրք էր Կարսի շրջանի տեղաբնիկ հայ բնակչության համար, քանի որ տարածքը պետք է ամայացվեր ու անմարդաբնակ դարձվեր⁶⁸: Վրացական սկզբնաղբյուրներում ներկայացված է Կարսի ավերումը եւ օսմանահայատակների մի մասի կոտորածն ու մյուս մասի վերաբնակեցումը Կարսից՝ Թահմասպ Ա.-ի որդի Միրզա-Իսմայիլի կողմից⁶⁹:

Ամասիայի պայմանագիրը չուրջ երկու տասնամյակ Հայաստանին հարաբերական անդորր բերեց, ինչը խաթարվեց 1570-ական թթ. երկրորդ կեսին: 1576 թ. Կարսը 58 օրում վերակառուցվել է, ընդ որում՝ բեյլերբեյի պալատը կառուցվեց հայերի կողմից, իսկ պարիսպներից ներս կառուցվել են նաեւ բնակելի տներ⁷⁰, եւ 1577 թ. սուլթան Մուրադ Գ.-ն (1574-1595) պատերազմ է հայտարարել Սեֆյանների դեմ⁷¹: Թուրք պատմագիր Սելանիկի Մուստաֆա էֆենդիի (ԺԶ. դարի երկրորդ կես - ԺԷ. դար) տարեգրության համաձայն՝ 1578 թ. էրզրումի պարսպից դուրս բնակվող «ռայաները» (այսինքն՝ հայերը) հանձն առան նոր պարսպի շինարարությունը, քանի որ իրենց տները պարսպից դուրս էին գտնվում եւ ապահովված չէին Սեֆյանների հնարավոր հարձակումից⁷²: Փաստորեն, օգտագործվել է հայ բնակչության աշխատուժը: Խլաթում ընդօրինակված ձեռագրի մի հիշատակարանում ներկայացվում է, թե ինչպես Մուստաֆա Լալա փաշան

⁶⁷ Տե՛ս «Հայաստանի ազգային ատլաս», հ. Բ., Երեւան, 2008, էջ 49, քարտեզ՝ «Հայաստանը 16-րդ դ.: Պարսկա-օսմանյան պատերազմները», հեղինակ՝ Գ. Բադալյան, մասշտաբ՝ 1:3 600 000:

⁶⁸ Տե՛ս Հ. Նաջարյան, Թուրք-իրանական հարաբերությունները XVI դ. ու XVII դ. առաջին կեսին եւ Հայաստանը, Երեւան, 1961, էջ 111: Մ. Զուլպայան, Արեւմտյան Հայաստանը XVI-XVIII դդ., Երեւան, 1980, էջ 45: Նույնի Հայ ժողովրդի պատմության հարցերը ըստ եվրոպացի հեղինակների, գ. Ա., Երեւան, 1990, էջ 120-121:

⁶⁹ Տե՛ս «Վրաց աղբյուրները Հայաստանի եւ հայերի մասին», կազմեց՝ Լ. Մելիքսեթ-Քեյ, հ. Բ. (ԺԳ.-ԺԸ. դդ.), Երեւան, 1936, էջ 136: Հատկանշական է, որ ԺԳ. դ. Կարսի բնակչության թիվն անցել է 50 հազարից (Տե՛ս Թ. Հակոբյան, Պատմական Հայաստանի քաղաքները, Երեւան, 1987, էջ 167):

⁷⁰ Տե՛ս «Թուրքական աղբյուրներ», հ. Բ., էջ 119:

⁷¹ Տե՛ս «Մանր ժամանակագրություններ», հ. 1, էջ 159:

⁷² Տե՛ս «Թուրքական աղբյուրներ», հ. Բ., էջ 119:

Բասենի դաշտում ժողովում է շրջակայքի տասնյակ հազարավոր հայ աշխատավորներին ու վերաշինում Կարսը, եւ երբ ավարտեցին շինարարութիւնը, «ասպատակեալ գնացին դէպ յարեւելս՝ ի յերկիրն Կարմիր գլխոյ մինչ զքսան աւուր ճանապարհն աւելի ի Կարսա, Յերեւան, ի Շրուան եւ մինչ ի Թագաւորական մեծ քաղաքն Տփիղս: Զայս ամենայն քաղաքս եւ գաւառս անմարդաբնակ արարին եւ զմեծ աթոռն սբ. Էջմիածին ցիր եւ ցան արարին՝ զկաթողիկոսն եւ զմիաբանքն. եւ յաւուր միում գնացեալ ի վերայ Երեւան քաղաքին եւ բերին գերի ոգիք ԻԴՌ (24 000) քահանայք եւ ռամիկք, կանայք եւ տղայք»⁷³:

Բռնագաղթի մասին տեղեկութիւններ հաղորդում են բազմաթիւ հեղինակներ, սակայն նրանց ներկայացրած թվերը տարբեր են: Այսպէս, Ժամանակագրութիւններից մեկում ներկայացվում է, որ օսմանյան զորքերը 1579 թ. «գերեւան գերեցին ՌԼ (30000)»⁷⁴, իսկ մեկ այլ Ժամանակագրի համաձայն՝ գերեցին Երեւան քաղաքի եւ հարեւան 18 գյուղերի բնակիչներին, եւ «ցրեցին զկին եւ զտղայ յամենայն աշխարհ»⁷⁵: Ըստ ԺԶ. դարի մատենագիր Հովհաննես (Հովհաննիսիկ) Ծարեցու՝ 1579 թ. Մուրադ Գ. սուլթանը Սեֆյանների դեմ ուղարկեց Լալա փաշային, ով եկավ «յերկիրն Արարատեան, եւ գերեաց ընդ Հայ եւ ընդ Տաճիկ՝ թուով ԿՌ (60 հազար - Մ.Մ.)». եւ տարեալ խաղացոյց յերկիրն Հոռոմոց»⁷⁶: Ըստ 1579 թ. մի հիշատակարանի՝ Լալա փաշան Նախիջեւան քաղաքից եւ այլ գավառներից ավելի քան 40 հազար մարդ է գերել⁷⁷: Հատկանշական է, որ երբ 1579 թ. Անատոլիայի բեյլերբեյի Զաֆեր փաշան Կարսից շարժվում է «բարեչեն Երեւանի երկիրը», Թոքմաք խանը թալանում ու հրկիզում է Երեւանը եւ քաղաքից ու շրջակայքից գերի տանում 20 հազար մարդ (մեծ մասը՝ հայեր), որոնց ուղարկում է ստրկավաճառական շուկաներ⁷⁸: 1579 թ. Սեֆյան մեկ այլ հրամանատար՝ Զիյադ օղլին, «Գենջե քաղաքի եւ նրա գյուղերում ու գավառներում ապրող բոլոր ռայաներին՝ իրենց բոլոր մթերքներով, հագուստներով եւ կենդանիներով տեղահանում է: Շատերին բարձրացնում է լեռները, իսկ մնացածին՝ իր զինվորների հետ

⁷³ «Մանր ժամանակագրություններ», հ. 2, էջ 251-252:

⁷⁴ Անդ, էջ 355:

⁷⁵ «Մանր ժամանակագրություններ», հ. 1, էջ 172:

⁷⁶ «Պատմութիւն Աղուանից աշխարհին արարեալ ծարեցի Յովհաննէս վարդապետին» (այսուհետ՝ Հովհաննէս Ծարեցի), տնս Պատմութիւն Առաքել վարդապետի Դարիժեցոյ, Վաղարշապատ, 1896, գլ. ԾԵ, էջ 607: Հմմտ. Մանր ժամանակագրություններ, հ. 2, էջ 241:

⁷⁷ Տէս Ա. Խառնաւայան, նշվ. աշխ., էջ 331:

⁷⁸ «Թուրքական աղբյուրներ», հ. Բ, էջ 124: Հմմտ. Danişmend I., İzahli Osmanlı Tarihi Kronolojisi, İstanbul, 1950, III, էջ 44, 45:

միասին, քչում-տանում է Արագ գետի եզերքը: Նրա նպատակն էր պահել եւ պաշտպանել ռայաներին»⁷⁹: Այս առնչությամբ հետաքրքրական է, որ ներկայիս Այգեհատ գյուղից արեւելք՝ Քոբայրի վանքից 1 կմ հյուսիս, Իգահատ գյուղատեղը լքվել է 1579 թ. հետո, եւ այլեւս նրա մասին որեւէ հիշատակություն հետագայում չի պահպանվել⁸⁰: Օսմանյան արշավանքների ավարառությունից ու կոտորածից զերծ են մնացել միայն Ծարից արեւմուտք ընկած գավառները, սակայն 1578-1580 թթ. սով է բռնկվել գավառի կենտրոն Մեծ Մազրայում, որտեղ կենտրոնացած մեծաթիվ բնակչությանը սնունդը չէր բավականացնում⁸¹:

Ի մի բերելով 1579 թ. բռնագաղթի վերաբերյալ սկզբնաղբյուրներում հիշատակվող թվերը՝ պետք է փաստել, որ 24 հազար թիվը վերաբերում է Երեւան քաղաքին, 30 հազարը՝ Երեւանին եւ հարեւան 18 գյուղերին, իսկ 60 հազարը՝ Արարատյան կուսակալությանը: Ընդ որում՝ այս վերջին թվին պետք է գումարել նաեւ մինչ այդ Արարատյան կուսակալությունից Թոքմաք խանի կողմից գերեվարված 20 հազար մարդկանց ու Լալա փաշայի կողմից Նախիջեւանից բռնագաղթվածներին, եւ տեղահանվածների ընդհանուր թիվը կգերազանցի 100 հազարը:

Հովհաննես Ծարեցին նկարագրում է 1579 թ. օսմանյան ավերիչ արշավանքի հետեւանքները. «Եղեւ սաստիկ եւ մեծ տարածամ մահ ի յԱտրպատական եւ յամենայն Աղուանս, եւ կոտորէր զբազումս յամենայն ազգաց»⁸²: Նման պայմաններում օսմանյան բանակը, Դերբենտում ժողովելով «Ղայթաղ» կոչվող թաթարներին եւ «Լակզիքն» (լեզգիներ) կովկասյան լեռնականներին, անցավ Կուր գետը, փախուստի մատնեց Գանձակի եւ Պարտավի իշխաններին, գերեց, շատերին սպանեց Գանձակի, Պարտավի, Չարաբերդի, Խաչենի, Վարանդայի, Դիզակի լեռներում եւ դաշտերում՝ Չարեք գետից մինչեւ Երասխ, եւ 4-5 օր հետո վերադարձավ իր զորականները⁸³: Նույն թվին ժանտախտից եւ կոտորածից բացի եղավ նաեւ սաստիկ սով, հոմակերություն, քանզի «ամենայն գաւառք Հայոց, որք ընդ իշխանութեամբ կարմրագլխոցն կային, քակեալք աւերեցան»: Սոսկալի է Հովհաննես Ծարեցու նկարագրությունը սովի եւ դրա պատճառած թշվառության ու բարձր մահացության մասին: Հաջորդ գարնանը հացի բերքը ոչնչացել էր, դիակները փողոցների այս կամ այն անկյունում թափված

⁷⁹ Անդ, էջ 134:

⁸⁰ Տէս ԴՀՎ, պր. IX, էջ 339:

⁸¹ Տէս Բ. Ուլուքաբյան, նշվ. աշխ., էջ 400-402:

⁸² Տէս Հովհաննես Ծարեցի, էջ 608: Հմմտ. «Մանր ժամանակագրություններ», հ. 2, էջ 242:

⁸³ Անդ:

էին, անգամ տանուտերերի եւ մեծատունների որդիներին էին ուշ թաղում: Եղան մարդակերության եւ գայլերի կողմից մարդկանց հոշոտման դեպքեր: Սովը շարունակվեց 1579-1580 թթ., եւ «զթիւ մահուամբ եւ սովու եւ սրով մեռելոցն եւ գերելոցն բնաւ ոչ կարեմ ընդ թիւ բերել...»⁸⁴:

Օսմանյան զորքերը 1580 թ. հերթական անգամ ներխուժել են Արեւելյան Հայաստան՝ Արցախ, Գեղարքունիք եւ Երեւան՝ առանձնակի դաժանությամբ վարվելով Երեւանի բնակչության հետ: Քաղաքի հոյակերպ շինություններն ավերելուց հետո նրանք կուսակալությունից բռնագաղթեցրել են շուրջ 20 հազար կանանց եւ երեխաների⁸⁵: 1580 թ. Օսման Յուզղեմիրի ասպատակությունների մասին ձեռագրի մի հիշատակարանում Իսրայել գրիչը հաղորդում է հետեւյալը. «Երեկ ազգ մի կայր Ղայտաղ կու ասեն եւ գերեաց բազում տեղիս՝ Ղարայպաղն, Ղարաղաջն, Խաչէն, Վարանդայ մինչեւ Տիգակ... երեկ Քուրտն էառ Խոյ, Սալմաստ եւ Նախշվան եւ գերեցին եւ թալնեցին... վայ եւ եղուկ ազգիս Հայոց...»⁸⁶:

1580-ական թթ. եւս քանիցս հիշատակվում են հայ բնակչության բռնագաղթեր, իսկ պատերազմական գործողությունները տարբեր վայրերում հարուցել են հայ բնակչության զանգվածային տեղաշարժեր: Այսպես, 1581 թ. Արարատյան երկրից գերվել է եւս 240 հազար մարդ⁸⁷: 1582 թ. Գեղարքունիքը եւս ավերածության է ենթարկվել, մեկիք Հախնազարը ժողովրդի հետ հեռացել է Մազրայից, սակայն 1591 թ. վերադարձել է եւ հանձն առել վերաշինման գործը⁸⁸: 1583 թ. Երեւանից եւս մեկ անգամ գերեվարություն է կազմակերպվել⁸⁹: 1584 թ. Բասենի Ծառս գյուղում ընդօրինակված Ավետարանի հիշատակարանում Դավիթ գրիչը հայտնում է, որ ինքը փախել է Երեւանից, երբ Փարհազ փաշան քաղաքի եկեղեցիների եւ տապանաքարերի հաշվին ու հայ աշխատուժով կառուցել է հզոր բերդը, «Թաջալ (իմա՝ թաթար - ՄՄ) ազգն արձակել ի վերայ քրիստոնէից ազգիս», եւ շատերը սպանվել ու շատերն էլ տարվել են գերության մինչեւ Գանձակ⁹⁰: 1584 թ. մեկ այլ հեղինակի մոտ կարդում ենք. «...Հասեալ ի մուտս Շարվանա եւ գերեաց զազգս Հա[յ]կազանց եւթանասուն ԲՌ (72000) գերի տարան այր ու կին, ծեր եւ տղա, եւ այլ

⁸⁴ Անդ, էջ 609-611:

⁸⁵ Տէն «Թուրքական աղբյուրներ», հ. Ա., էջ 46-47:

⁸⁶ ՄՄ, Հ^տ 4173, էջ 95ա (տե՛ս «Մանր ժամանակագրություններ», հ. 2, էջ 252):

⁸⁷ Տէն Ա. Խառատյան, նշվ. աշխ., էջ 331:

⁸⁸ Տէն ԴՀՎ, պր. IV, էջ 63: Ս. Բաքիսուդարյան, Գեղարքունիքի մելիքներն ու տանուտերերը ըստ Տաթևի վանքի մի փաստաթղթի, ԲՄ, թ. 8, 1967, էջ 211:

⁸⁹ Տէն «Մանր ժամանակագրություններ», հ. 1, էջ 159:

⁹⁰ Տէն «Մանր ժամանակագրություններ», հ. 2, էջ 252:

Թիւն միայն հայրն գիտի, յետո այլ տարին (1585 թ. - Մ.Մ.) գերեցին Արարատան գաւառն ԿՌ (60000), եւ եղաւ սով սաստիկ մեծ եւ նուազեցաւ զթումս Հայոց...»⁹¹: 1584-1585 թթ. դեպքերի առնչությամբ Բարսեղ Վարազեցու հիշատակարանում պատմվում է Օսման փաշայի զորքերի կողմից Էրզրումի նահանգում երիտասարդ աղջիկների եւ տղաների գերեվարման մասին: Ըստ նրա՝ Սինան փաշայի զորքերը Վանից նահանջելիս «բազում գիւղ եւ գաւառ անբնակ արարին. կար որ ի յիւրեանց հարկատուացն գերի վարեցին եւ յՍտամպոլ հասուցին», իսկ նրանից հետո ժամանեց Ֆահրադ փաշան, եւ «Երեւանայ աշխարհն, քաղաքն եւ երկիրն, եւ ամենայն շուրջագայ գաւառքն ի յանօրէն ազգացն Պարսից եւ Իսմայելացոց սրբաջինջ եղեւ ամենայն աշխարհս քրիստոնէից...»⁹²: Դավիթ եպիսկոպոսը Գեղամա գավառից Բասեն փախչելուց հետո 1587 թ. գրում է, որ Երեւանի նախկին տեր Մահմադ խանը Ֆարհատ փաշայի արշավանքի ժամանակ «...եհան երկիրն ամէն անողորմաբար եւ տաւալ հետ իւրն, այնուհետեւ հսկա բազմությամբ հասավ Գեղամա երկիր, ... Բազումք փախան անդի եւ դարձան յետս եւ այլքն քչեցին մինչեւ Գանձայ...»⁹³: Չնայած թվարկված բռնագաղթներին եւ հայ բնակչության արտագաղթին, ըստ Ա. Մելքոնյանի, երկիրը շարունակում էր հիմնականում բնակեցված լինել տեղաբնիկ հայ տարրով⁹⁴: Եւ իսկապես, վերը ներկայացված դեպքերի մեծ մասում ինքնակամ զանգվածային միգրացիան նախեւառաջ կրում էր ներքին բնույթ՝ հայրենիքի ոչ ապահով տեղանքից դեպի ավելի ապահով տարածք:

Առաքել Դավրիժեցին հաղորդում է, որ Օսմանյան կայսրությունը ծանր հարկապահանջություն եւ կրոնական սահմանափակումներ է իրականացրել Արեւելյան Հայաստանում, ինչը 1586 թ. հանգեցրել է արտագաղթի նոր ալիքի ձեւավորմանը. «...յազգէն Հայոց գնացին Սարուխան բէկն եւ իւր եղբայր Նազարն ի յՈսկանապատ գեղջէ. Օղլան քեշիչն եւ իւր եղբայր Ղալաբէկին ի Հաթերք գեղջէ: Զալալ բէկն իւր եղբօր որդւովքն ի Խաչենայ: Մէլիք Սուլումն ի Դիզակայ. Մելիք Փաշիկն ի Քօջիզ գեղջէ. Մելիք Բարէն ի Բրիտիս գեղջէ. Մելիքսէթ եպիսկոպոսն ի վերին Զակամայ ի Մելիքզատայ գեղջէ. Մելիք Հայկազն ի Քշտաղս երկրէն՝ ի Խանածախ գեղջէ: Այլեւ չորս գեղ ի Դիզակա երկրէն միահաղոյն չուեցին եւ գնացին յերկիրն Պարսից, եւ շահն բնակեցոյց զնոսա ի քաղաքն Ասպահան:

⁹¹ ՄՄ, Հ^տ 9223 ԻԷ., էջ 1ա (տե՛ս անդ., էջ 253):

⁹² ԴՀՊ, գ. Ժ., էջ 34-37:

⁹³ Ղ. Ալիշան, Այրարատ, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1890, էջ 301:

⁹⁴ Տե՛ս «Հայոց պատմություն», հ. 2, գ. 2, էջ 627:

Այլեւ երեք մասն ի ժողովրդոց՝ Դաշտ կոչեցեալ տեղին՝ որ է ի գաւառին Գողթան՝ մերձ յԱգուլիս՝ գնացին յերկիրն Պարսից, եւ շահն զնոսա եւս բնակեցոյց ի քաղաքն Ասպահան: Եւ է պատճառ Դիզակեցւոց եւ դաշտեցւոց գնալոյն՝ ծանր հարկապահանջութիւնն, կեղեքելն եւ կողոպտելն եւ կոռւէճութիւն առնելն, եւ անխնայ սպանանելն զքրիստոնեայսն»⁹⁵: Սովորական բնույթ էր ստացել բնակչութեան զանգվածային օգտագործումը զորքի պարենավորման եւ շինարարական աշխատանքներում: Մեհմեդ Գ. սուլթանի գահակալութեան առաջին տարում (1595 թ.) Ֆահրադ փաշայի փոխարեն վրաց արքա Սիմոնի դեմ ուղարկված ներքինի Ջաֆարը Արատայան դաշտում հսկայական զորք է հավաքել եւ պատվիրել հեռավոր գյուղերից ու քաղաքներից պարենամթերք բերել զորքի եւ ձիերի համար. «Այլ եւ թիւս քսան հազարաց արանց արկեալ ռամկաց Հայոց եւ տաճկաց ամենայն աշխարհաց ունելով ի ձեռս իւրեանց որթուց եւ թիաց, տապարաց, եւ կացնաց, բահաց, եւ փայտատաց, բրիչ տանց հիմանց, այլ եւ խիստ էառ հարկս ի ժողովրդենէ արտաքոյ նոմոսաց իւրեանց»⁹⁶:

Սովոր, անասունների անկումը եւ մահտարածամը (ժանտախտը) պատերազմական գործողությունների անբաժան ուղեկիցներն էին: Ինչպես արդեն նշել ենք, Հովհաննես Ծարեցին ներկայացնում է 1579-1580 թթ. սոսկալի սովը եւ ժանտախտի համաճարակը Արեւելյան Հայաստանում: Սովի առաջացմանը նպաստում էին ոչ միայն թուրք-պարսկական ռազմական բախումները, այլեւ Օսմանյան կայսրության հարկային քաղաքականությունը եւ հատկապես դարավերջին բռնկված ջալալիական ելույթները: Սկզբնաղբյուրներում հիշատակվում են 1595 եւ 1598 թթ. անասունների խիստ անկումը⁹⁷, 1599 թ. մեծ երաշտը եւ սերմերի չորանալը⁹⁸, իսկ 1600 թ. «եղեւ մեծ սով ընդ ամենայն երկիր եւ անկեալ լինէին դիակուռք նոցա յամենայն անցս ճանապարհաց իբրեւ զտարափս կարկտի եւ ոչ ոք էր, որ թաղէր զնոսա, զի ամենեքեան յօժարեցան ուտել զանսուրբս եւ բազումք զմիս գազանաց: Ի սոյն ամի անկաւ տարածամ մահ»⁹⁹: Ըստ Գրիգոր Դարանաղցու՝ 1600 թ. սովի ժամանակ Երզնկայի

⁹⁵ Առաքել Դավրիժեցի, գլ. Գ., էջ 15-16: Հմմտ. Ղ. Ալիշան, Արցախ, Երևան, 1993, էջ 67, 115:

⁹⁶ Հովհաննես Ծարեցի, էջ 617:

⁹⁷ Տե՛ս «Մանր ժամանակագրություններ», հ. 2, էջ 271, 272: Առաքել Դավրիժեցի, գլ. ԾԶ., էջ 632: Սամուէլ Անեցի եւ շարունակողներ, «Ժամանակագրություն», աշխ.՝ Կ. Մաթեոսյանի, Երևան, 2014, էջ 322: «Ժամանակագրություն Գրիգոր վարդապետի Կանախեցոյ կամ Դարանաղցոյ», հրատ.՝ Մ. վրդ. Նշանեան, Երուսաղէմ, 1915, էջ 50:

⁹⁸ Տե՛ս «Մանր ժամանակագրություններ», հ. 2, էջ 356:

⁹⁹ Անդ:

Շողա գյուղից ենովք անունով մեկը Երզնկայից Էրզրում գնալու ճանապարհին սովից մահացած 300 մարդ է տեսել¹⁰⁰:

Էլ ավելի շատ են մահտարածամի մասին տեղեկությունները, սակայն ի տարբերություն արեւմտեվրոպական տարբեր սկզբնաղբյուրների, ցավոք, հայկական սկզբնաղբյուրները գոնե տեղային վիճակագրություն չեն ներկայացնում համաճարակի պատճառած զոհերի թվի վերաբերյալ: Ժանտախտի համաճարակ է տարածվել 1500, 1503, 1505, 1533, 1549, 1551, 1554, 1563, 1565, 1568, 1575, 1579 թթ.¹⁰¹: Բացի «մահտարածամ» եզրույթից, սկզբնաղբյուրներում ժանտախտի համաճարակի համար հաճախ օգտագործվում են «մահ տարածեցաւ», «մահ եկն», «սաստիկ մահ եկաւ», «մահ տարածեցաւ յամենայն երկիր», «մահ, անապատ ի մարդկանէ» եւ նմանատիպ այլ ձեւակերպումներ: Առանձին դեպքերում մատենագիրները ներկայացնում են համաճարակի որոշ մանրամասներ: 1533 թ. «մահտարածամ եղեւ ի վերայ աշխարհի եւ բազում մարդիկ խոցեցան ի հրեշտակացն Աստուծոյ եւ մեռան. քանի հայր եւ մայր անորդի եղան եւ անդուստր եւ քանի քոյր առանց եղբայր եւ եղբայր առանց քոյր մնացին. քանի քոյր ու եղբայր ի մէկ գիշերի մեռան. եւ ո՞վ կարէ պատմել զաղէտ եւ զկսկիծն ծնողացն եւ զընտանեացն. սիրելեացն եւ զբարեկամացն. բայց Աստուծոյ միայն է գիտելի...: Եւ յորժամ եղեւ այս պատուհասս՝ նա զայն աչօք տեսաք՝ որ ով ոք փախաւ՝ ապրեցաւ...: ...ես մեղաւոր Յօհաննէս զայս դառն օրս աչոքս եմ տեսեր...»¹⁰²: 1549 թ. Սողքի Բարկիս (Բարկույք) գյուղում արտագրված մի ձեռագրի հիշատակարանում կարդում ենք. «...Եղեւ մահտարածամ եւ մեռան անթիւ տղայք, հենց որ կալոյ ժամանակին տղայ չկար որ զկաման քչեր...»¹⁰³: Փաստորեն, ժանտախտը մեծ հարված էր հասցնում նաեւ գյուղատնտեսական աշխատանքներին՝ խանգարելով սննդամթերքի արտադրությունը:

Ժանտախտի մասին մատենագրական տեղեկությունները քննություն առնելիս հարկավոր է ուշադրություն դարձնել տապանագրերին ու խաչքար-մահարձանների վիմագրերին: Ծիշտ է, հնարավոր չէ առանց

¹⁰⁰ Տե՛ս «Համառոտ բիրիղոգրաֆիա՝ Հայկական ՍՍՌ Մատենադարանի գրչագիր մանր ժամանակագրությունների», հրատ.՝ Ա. Արքահամյան, «Մատենադարանի գիտական նյութերի ժողովածու», թ. 1, Երեւան, 1941, էջ 214:

¹⁰¹ Տե՛ս «Մանր ժամանակագրություններ», հ. 1, էջ 146, 172, հ. 2, էջ 355, 518: «Ժամանակագրություն» (XI-XVIII դդ.), էջ 273, 275, 278: Առաքել Դավրիժեցի, գլ. ԾԶ., էջ 630, 631: Սամուէլ Անեցի եւ շարունակողներ, էջ 304: Բ. Ուլուբաբյան, նշվ. աշխ., էջ 409:

¹⁰² Մանր ժամանակագրություններ, հ. 2, էջ 228:

¹⁰³ ՄՄ, Հ^ր 9222, հիշ. Ժ. (տե՛ս Մ. Զուլայյան, Հայոց պատմության խեղաթյուրումը արդի թուրք պատմագրության մեջ, էջ 117):

Հնագիտական լրացուցիչ ուսումնասիրման՝ գոլտ վիմագրերով պարզել գերեզմաններում ամփոփված անձանց մահվան պատճառը, սակայն պատերազմական գործողությունների կողքին ժանտախտի համաճարակի եւ սովի մասին հիշատակումների տարիներին դիտարկվում է տապանաքարերի թվի կտրուկ աճ: Ինչպես արդեն նշել ենք, Արեւելյան Հայաստանի մի քանի շրջաններում (ՀՀ Սյունիքի, Վայոց ձորի, Գեղարքունիքի, Լոռու եւ Տավուշի մարզերում, ԼՂՀ-ում եւ Գանձակ-Գարդմանում) հաշվարկել ենք ԺԶ. դարի՝ միայն հստակ թվագրում ունեցող շուրջ 540 տապանաքարեր ու խաչքար-մահարձանների վիմագրեր: Ժանտախտի եւ սովի մասին հիշատակումների մի քանի տարիների համար ստացվել է հետեւյալ վիճակագրությունը. 1505 թ.՝ 8¹⁰⁴, 1549 թ.՝ 12¹⁰⁵, 1551 թ.՝ 40¹⁰⁶, 1575 թ.՝ 11¹⁰⁷, 1581 թ.՝ 18¹⁰⁸: Այս տապանաքարերը հաշվարկված թվակիր հուշակոթողների մեջ կազմում են համապատասխանաբար 1.5, 2.2, 7.4, 2 եւ 3.3 %-ը:

Այսպիսով, ԺԶ. դարում Հայաստանում Օսմանյան կայսրության եւ Սեֆյան տերության միջեւ պատերազմների եւ դրանց միջեւ կարճատեւ դադարների պայմաններում տեղի ունեցող ժողովրդագրական գործընթացներին բնորոշ էին հաճախ կրկնվող բռնագաղթերը, զանգվածային արտագաղթը, սննդամթերքի արտադրության տեւական արգելակումները, համաճարակները (հատկապես՝ ժանտախտը), սովը: Թեեւ տարածքի մեծ մասի յուրացվածությունը առաջին հայացքից բնակչության բնական աճը սահմանափակող գործոն էր, այդուհանդերձ յուրաքանչյուր բռնագաղթից կամ զանգվածային մահացությունից հետո ազատված հողերի վերաօգտագործման համար աշխատանքային ռեսուրսների անհրաժեշտությունը հայ բնակչության ամուր ներէթնիկ սոցիալական կառուցվածքի շնորհիվ հանգեցնում էր բնակչության թվի կտրուկ աճի: Հենց դրանով է բացատրվում այն հանգամանքը, որ, չնայած 1579-1585 թթ. քանիցս կրկնված բռնագաղթերին, ընդամենը երկու տասնամյակ անց

¹⁰⁴ Տե՛ս ԴՀՎ, պր. III, էջ 112, պր. IV, էջ 28-29, 31-37, 42, 47-48, 98-100, 105, 106, 319-325:

¹⁰⁵ Տե՛ս ԴՀՎ, պր. II, էջ 120, 121, 122, պր. IV, էջ 80-82, 90-91, 98-100, 137-141, 248-250, 356-359, պր. V, էջ 220, 222:

¹⁰⁶ Տե՛ս ԴՀՎ, պր. III, էջ 17-19, 163, 178-179, 185, 186-190, պր. IV, էջ 52-63, 65, 82, 98-100, 107, 113-115, 118, 130, 131-134, 171-173, 178, 192-193, 206-207, 236-241, 269-275, 285, 294-295, 305-307, 309-310, 319-325, 329-332, 351-352, 364-367, պր. V, էջ 95-96, 220, 222, 243, պր. IX, էջ 47-48, 221, 223, 323-328:

¹⁰⁷ Տե՛ս ԴՀՎ, պր. II, էջ 56, պր. III, էջ 104, 200-202, պր. IV, էջ 85-86, 236-241, 269-275, 285, 364-367:

¹⁰⁸ Տե՛ս ԴՀՎ, պր. II, էջ 76, 112, պր. IV, էջ 101, 205, 236-241, 281-283, 285, պր. V, էջ 164-168, 233-237, պր. IX, էջ 323-328:

Արարատյան կուսակալությունում, որը շատ առատ էր հողային պաշարներով, պարսից շահ Աբաս Ա.-ի (1587-1629) բռնագաղթի (1604 թ.) նախօրեին վերստին հայ բնակչության հոծ զանգված էր կենտրոնացած:

РЕЗЮМЕ

В XVI веке Армения стала ареной постоянных войн между Османской империей и Сефевидской Персией. Эти войны привели к некоторым негативным изменениям тенденций и особенностей развития демографических процессов в Армении. Согласно османским, армянским и европейским источникам, завоеватели часто предпринимали политику массовых депортаций (тур. - «сюргюн») армянского населения. Продолжительные войны заставляли часть населения уезжать в европейские страны. Чума и голод также были важными составляющими демографических процессов. Согласно нашим наблюдениям, в армянских рукописях XVI века, где обычно авторы писали имена членов своих семей, несмотря на массовые депортации и высокую смертность, рождаемость попрежнему была высокой. Это привело нас к выводу, что после массовых депортаций нужда в обработке больших сельскохозяйственных земель способствовала росту рождаемости, а численность местного населения быстро восстанавливалась. Именно поэтому османские и сефевидские войска сталкивались примерно с одинаковым числом населения в местностях (например в Араратской долине), откуда они депортировали часть населения примерно 20 лет назад.

SUMMARY

Armenia was a battlefield between the Ottoman Empire and Safavid Persia during the 16th century. The wars between these countries led to some negative changes in trends and features of the demographic processes of Armenia. According to the Ottoman, Armenian and European sources, the foreign invaders used to make massive deportations (Turk. “sürgün”) of the Armenian population. Continuous wars forced a part of the native population to leave their historical settlements for the European countries. Plague and starvation were essential features of the demographic processes as well. Despite massive deportations and high mortality rate, according to observations based on contemporary Armenian manuscripts, where the authors also wrote the names of their family members, fertility rate of the Armenian population was still very high. This leads us to conclusion that after massive deportations the need for cultivating vast agricultural territories helped to have much higher fertility rate, and the native population could reach the previous figures in a short period of time. That is why the Ottoman and Safavid forces faced approximately the same number of population in the territories (e.g. in the Ararat Valley) from where they had deported a part of the population ca. 20 years before.